

istiće asimetričnost i nelinearnost mnogih zajedničkih fenomena. Sa osećajem za lokalno Osterhamel se naročito fokusira na prostor zapadnoevropskog i američkog Severnog Atlantika, Južne Amerike, Južne Afrike, Indije, Kine, Japana, i, u manjoj meri, ostalih delova sveta. Slično tome, mnogi procesi odvijaju se u ovim zemljama paralelno (sa istim, ali i različitim ishodima), ali i neujednačeno.

Tipološki pristup odlikuje analizu mnogih struktura (od gradova, migracija, ropstva, rada, društvenih slojeva itd.). Doduše, multifaktorski Osterhamel je objasnio i razloge suprotnih ishoda brojnih zajedničkih pojava (od ropstva u Južnoj i Severnoj Americi, do ukidanja kmetstva u Rusiji, uspona i padova gradova, vesterizacije evroazijskih zemalja itd.). Komparativna prednost u odnosu na, primera radi, Fernana Brodela, svakako jeste i sintetički osećaj za političke promene. Čini se da postoji dosta osnova da se govori o političkim krizama na globalnom nivou – počevši od one krajem kalendarškog 18. i početkom 19. veka (koja je ostala vezana za američki i evropski prostor), do sistemskih poremećaja polovinom 19. veka (od buna 1848–1849, Krimskog rata, ratova za ujedinjenje Italije i Nemačke, Američkog građanskog rata, Ustanka u Indiji i Tajpeškog ustanka u Kini) koje utiču na povezanost sveta.

Višeslojno, i sa različitim rezultatima, bilo je povezivanje, ali i prenošenje ideja. Posebno ubedljivo autor je dao veoma slikovite primere širenja nacionalizma, parlamentarizma, konstitucionalizma i demokratije koji su imali ograničen domet u Osmanskoj carevini, Iranu, Rusiji i Kini. Međutim, primeri Rusije i Sjedinjenih Država ukazuju i na delimičnu povezanost u odnosu na fenomene prinudnog rada (ropstva i kmetstva), kao i migratornih kretanja ka retko naseljenim prostorima velikih stepa.

Preobražaj sveta ne nudi jedinstvenu liniju nezaustavljivog progressa u tehnološkim odnosima. S pravom je istaknuto koliko su naučna otkrića imala ograničen značaj na živote ljudi i koliko je sve veće učešće mašina u svakodnevnom životu bio složen i dugotrajan proces. Industrijalizacija je imala različite faze, intenzivnost i dubinu u pojedinim zemljama. Međutim, razvoj privrede i prelazak iz poljoprivrede na industriju i sektor usluga prevazišao je granice čak i „najdužeg“ 19. i „najkraćeg“ 20. veka, čega je svestan i autor. Primera radi, tehnološki uspon u poljoprivredi bio je neujednačen i spor – tek je sredinom dvadesetih godi-

na 20. veka opalo korišćenje konjske snage u poljoprivredi. Slično važi za brojne epidemije i demografske promene – procesi i strukture bili su dugoročniji od događajnosti i uslovne periodizacije.

Osterhamelov ambiciozan poduhvat ima i svojih negativnih strana. Mnogi prostori dobili su neujednačen tretman, brojne statističke podatke veoma je teško proveriti u praksi. Ostaje žal što autor nije više pažnje posvetio religiji, bezbednosti, hijerarhijama, značaju komunikacija i globalnih finansija, odnosno kapitalizma. I pored svega navedenog, važno je naglasiti da je pred domaćom publikom jedno izuzetno delo vanrednih istoriografskih refleksija koje podseća istraživače na značaj tematske širine i međupovezanosti brojnih pojava na globalnom nivou.

Petar S. Čurčić

Елена Юрьевна Гуськова, ВНЕШНЯЯ ПОЛИТИКА РОССИИ В ГОДЫ ЮГОСЛАВСКОГО КРИЗИСА 1985–1995, Санкт-Петербург, «Владимир Даль», 2022, 462.

Jelena Jurevna Guskova (Moskva, 1949), doktor je istorijskih nauka i specijalista za istoriju bivše Jugoslavije. Rukovodilac je Centra za izučavanje savremene balkanske krize Instituta za slavistiku Ruske akademije nauka, inostrani član Srpske akademije nauka i umetnosti i član Senata Republike Srpske.

Autorka je u predgovoru ove naučne monografije istakla kako do sada nije bilo ozbiljnog i sveobuhvatnog naučnog istraživanja ruske spoljne politike u odnosu na Balkan krajem 20. veka. Temu ruske spoljne politike u odnosu na jugoslovensku krizu za vrijeme Mihaila S. Gorbačova i Borisa N. Jeljcina istraživala je nekoliko decenija. O tome je pisala u više navrata u svojim prethodnim knjigama i člancima. Za pisanje ove naučne monografije autorka je, osim odgovarajuće literature, koristila građu Arhiva Jugoslavije, Arhiva spoljne politike SSSR/RF, Ruskog državnog arhiva novije istorije i arhivu Fonda Gorbačova. Korišćeni su brojni objavljeni dokumenti Ministarstva spoljnih poslova Ruske Federacije, kao i dokumenti sa sjednica OUN i Savjeta bezbjednosti na kojima je učestvovala i Rusija. Konsultovani su i objavljeni dokumenti Centra za izučavanje savremene balkanske krize Instituta za slavistiku Ruske akademije nauka i Fonda Gorbačova. Takođe, korišćena je obimna memoarska literatura ruskih i zapadnih diploma-

ta i političkih djelatnika istraživanog perioda. Monografija na pojedinim mjestima sadrži i sjećanja same autorke koja je 1994. godine radila pri Štabu mirovnih snaga OUN, koji se nalazio u Zagrebu, u svojstvu eksperta za zemlje bivše Jugoslavije. Knjiga sadrži predgovor, sedam poglavlja, zaključak, spisak skraćenica i registar imena.

Prvo poglavlje, pod naslovom „Da li je Rusija pomagala ili nije?“ (14–42), donosi pregled rusko-srpskih i sovjetsko-jugoslovenskih odnosa od 18. vijeka pa do dolaska na vlast posljednjeg predsjednika SSSR-a Gorbačova. Kao zaključak, iznosi se mišljenje da je Rusija odvijek svim sredstvima pomagala slovenskim balkanskim narodima u njihovoj nacionalno-oslobodilačkoj borbi. Dok su evropske monarhije odvijek nastojale da spriječe stvaranje velike slovenske države, za Rusiju je pomoć Slovenima na Balkanu bio spoljnopolitički prioritet, od ključnog značaja za bezbjednost južnih i zapadnih granica imperije. „Zajednička borba protiv fašizma“ je učvrstila tradicionalne veze, ali je posljertatni period bio obilježen nestabilnošću sovjetsko-jugoslovenskih odnosa.

U drugom poglavlju, pod naslovom „Doktrina Gorbačova“: odustajanje od kontrolisanja i komandovanja zemljama socijalizma“ (42–71), autorka sagledava odnos sovjetske spoljne politike prema Jugoslaviji, u kontekstu potpunog zaokreta koji je donio posljednji sovjetski predsjednik. Najvažniji događaj u tom pogledu je bila posjeta Gorbačova Jugoslaviji marta 1988. godine. Osnovno obilježje posjete bila je uočljiva razlika pozicije Jugoslavije prema SSSR-u u odnosu na poziciju ostalih socijalističkih zemalja Evrope. Jugoslovenski zvaničnici sa odobravanjem su gledali na promjene u SSSR-u, Gorbačova su pozdravljale desetine hiljada ljudi u Beogradu i, uopšte, „nije bilo te nadmenosti, sujete i izvještačenosti, kao u slučaju posjeta nekim drugim zemljama“. Pored drugih dokumenata o saradnji, potpisana je zajednička Deklaracija u kojoj je izražen stav da će odnosi dvije zemlje biti izgrađivani uz bezuslovno poštovanje osobenosti puteva i formi njihovog socijalističkog razvoja i različitosti međunarodnog položaja. I pored velikih nada izraženih tokom posjete, Gorbačov je imao kritičke primjedbe, usljed krize uočljive u svim sferama života u Jugoslaviji kao i negativnih posljedica samostalnosti republika.

Treće poglavlje, „Priateljstvo u uslovima krize. Posljednje godine socijalističkih federa-

cija“ (71–107), prikazuje odnose dvije zemlje pred sam njihov raspad. Usljed sve teže situacije na unutrašnjem planu, jugoslovenski pravac balkanske spoljne politike nije bio ozbiljno razmatran u SSSR-u. Moskva i centri drugih sovjetskih republika u to vrijeme bili su predmet diplomatskih aktivnosti slovenačkih i hrvatskih političkih predstavnika u svrhu pripreme proglašenja nezavisnosti ovih jugoslovenskih republika. Jeljcin je već aktivno podržavao nezavisnost Slovenije i Hrvatske. Oktobra 1990. ministar spoljnih poslova Ruske SFSR postao je Andrej V. Kozirjev, iako je Jeljcin upozoravan da se radi o „prozapadnjaku“ i „proamerikancu“. Došlo je do čistke istaknutih i iskusnih diplomata nakon „avgustovskog puča“ 1991, što je dovelo do urušavanja saveznog ministarstva spoljnih poslova i gubitka jedinstvene spoljnopolitičke strategije i taktike SSSR-a kao države. Arhivski dokumenti pokazuju da su sovjetski eksperti i diplomate koji su radili na Balkanu još od početka 1991. smatrali da se Jugoslavija ne može očuvati. Zvanična Moskva je ipak svoja gledišta prema jugoslovenskoj krizi podredila proklamovanim prioritetima svoje spoljne politike, to jest potrebi poboljšanja odnosa sa SAD i Zapadnom Evropom. Oktobra 1991, na poziv Gorbačova, u Moskvi su se sastali Slobodan Milošević i Franjo Tuđman u cilju pokušaja rješavanja jugoslovenske krize. Autorka ovaj poziv sovjetskog predsjednika naziva „malo razumljivim“ a kao ishod sastanka ističe internacionalizaciju jugoslovenske krize, čemu su se veoma radovali u Zagrebu. Takođe, ona ističe da se već tada mogla naslutiti buduća „važna“ uloga ruske strane na Balkanu, koja se sastojala u stalnom ubjeđivanju neumoljivog Beograda da prihvati prijedloge predstavnika Zapada, Vatikana i međunarodnih organizacija.

Poglavlje „1992. Bez nacionalne ideje“ (108–185), četvrto po redu, prikazuje osnovne obrise ruske spoljne politike koji će ostati njena karakteristika do kraja jugoslovenske krize. Autorka iznosi vrlo negativan sud o ličnosti i djelu ministra Kozirjeva. „Odsustvo iskustva, nevažavanje tradicija sovjetske diplomatske škole, potpuno prozapadna orijentacija i uz to ne suviše širok horizont ministra u tom teškom periodu nanijeli su Rusiji ozbiljnu štetu“, glasi njena ocjena ovog „Mistera Da“, kako je nazivan na Zapadu, i „našeg ministra njihovih spoljnih poslova“, kako je nazivan u svojoj zemlji. Na odnos prema Jugoslaviji novih ruskih vlasti uti-

cao je snažan antikomunistički patos, a često je ponavljana teza o podjednakoj udaljenosti Rusije od svih jugoslovenskih naroda. Na taj način se izbjegavala optužba o nastojanju da se na Balkanu stvori neka „pravoslavna osovina“. Rusko priznanje Hrvatske i Slovenije februara 1992, tumačeno je pravom na samoopredjeljenje i demokratiju, kakvo je i sama Rusija za sebe izvojevala raspadom SSSR-a. Ističe se da je odluku o ruskoj podršci rezoluciji 757 Savjeta bezbjednosti maja 1992, kojom su SR Jugoslaviji uvedene najteže sankcije u istoriji te institucije, Kozirjev donio praktično potpuno samostalno, tumačeći sankcije kao podršku razumnim snagama jugoslovenskog rukovodstva i društva protiv „beogradskih nacionalista“. Ovaj potez ministarstva spoljnih poslova naišao je na oštru kritiku parlamenta, što je vremenom preraslo u oštru političku borbu između ova dva organa vlasti. Kozirjev je tokom 1992. faktički podržao obespravljivanje SRJ pred međunarodnim organizacijama. Široki slojevi ruskog društva su protestovali, naročito juna 1992, nakon što se Rusija priključila sankcijama. „Moskva je kipjela“, piše autorka. Ruski mediji su u početku uglavnom prenosili pristrasno, antisrpsko izvještavanje svojih zapadnih kolega o jugoslovenskoj krizi. Razlog tome je činjenica da do tada jugoslovenska tematika nije bila toliko popularna u Rusiji, kao i nedostatak specijalista i finansijskih sredstava. Do ljeta 1992, na Balkanu su se pojavili dopisnici ITAR-TASS-a, RIAN i ruskih novina i časopisa. Sve više su na javno mnjenje uticali ruski slavistički krugovi iz Ruske akademije nauka i sa mnogih univerziteta. Održavani su mnogobrojni okrugli stolovi, seminari, konferencije i drugo. Ipak, autorka piše da iz vlastitog iskustva zna kako je teško bilo objaviti tekst u štampi koji nije odražavao zvanične poglede vlasti: „Redaktori nisu htjeli objaviti, na primjer, podatke o genocidu nad srpskim stanovništvom u Zapadnoj Slavoniji 1991. g, spisak logora za Srbe u Hrvatskoj, BiH“. Balkanska kriza je raspolutila rusko društvo na dva tabora, uslovno govoreći na patriote i zapadnjake.

Peto poglavlje, „1993. Od posmatranja do umjerene aktivnosti“ (186–254), daje uvid u tok nešto aktivnije ruske spoljne politike u vezi sa jugoslovenskom krizom. Tokom te godine, nijedan brifing ruskih diplomata nije protekao bez razmatranja „jugoslovenskih pitanja“. Uzrok tome bila je i inače povišena međunarodna aktivnost u pogledu bivše Jugoslavije, a naročito Bosne i Hercegovine. Ruska diploma-

tija je igrala dodijeljenu joj ulogu „starijeg brata-savjetnika srpske strane“, kako bi došlo do prihvatanja mirovnog plana Vensa-Ovena koji je išao na srpsku štetu. Kozirjev se nije libio da daje lažna obećanja da će, ukoliko ga Beograd poslušna, doći do skidanja sankcija i do uspostavljanja konfederacije Srbije i Srba iz BiH. Otpočela je intenzivna „šatl diplomatija“ u kojoj je važnu ulogu igrao i Vitalij I. Čurkin, specijalni predstavnik predsjednika RF za bivšu Jugoslaviju. Ruske diplomate su učestvovala na sastancima u Ženevi, Njujorku, na britanskom nosaču aviona „Invizibl“ na Jadranu, u Briselu. Iako je osnovni stav ili opravdanje ruske diplomatije za antisrpske poteze bilo to da ne želi „doći u sukob sa međunarodnom zajednicom zbog Bosne“, ipak su diplomate zadužene za bivšu Jugoslaviju pokazivale neslaganje sa svojim ministrom, nastojeći da ne dopuste miješanje NATO saveza u balkanske poslove i spriječe primjenu sile. Prilikom glasanja u Savjetu bezbjednosti o pitanjima bivše Jugoslavije, Rusija nijednom nije iskoristila pravo veta dok je samo nekoliko puta bila suzdržana. Upravo tokom 1993. godine, mogli su se primjetiti različiti pogledi Jeljcina i Kozirjeva na pitanje širenja NATO saveza. Dok je prvi smatrao njegovo širenje neprihvatljivim, Kozirjev je imao suprotan stav. Vrhovni savjet je postojano posvećivao pažnju jugoslovenskoj krizi i svojim raspravama i odlukama „smetao“ ministarstvu spoljnih poslova i uzbuđivao javno mnjenje. Tako je ovaj organ tražio pokretanje pitanja u Savjetu bezbjednosti o umekšavanju sankcija SRJ i uvođenju sankcija Hrvatskoj. Autorka u ovom dijelu knjige donosi pregled učešća Rusije u mirovnim snagama OUN u bivšoj Jugoslaviji. Prisustvo ruskih mirotvoraca bilo je od naročite važnosti za Srbe, za razliku od druge dvije strane koje su prema njima pokazivale netrpeljivost. Iznoseći ocjenu ruske diplomatije u 1993. godini, autorka piše kako je ona bila „prilično aktivna, ali politički nesamostalna“ i kako je njen osnovni metod bio „prioritet ličnog donošenja odluka od strane ministra spoljnih poslova“. Iskusi diplomata Anatolij L. Adamišin primijećivao je kako ni u sovjetsko vrijeme nije bilo tako zatvorenog načina donošenja odluka.

Šesto poglavlje, pod naslovom „1994. Štap i šargarepa. Igra i inicijative“ (254–358), opisuje ulogu ruske diplomatije u pravoj „lavini ultimatumata, prijetnji, kazni, ogromnog diplomatskog pritiska, što je produžavalo politiku

neobjektivnosti“ prema Srbima koji su, uz to, tokom 1994. godine bili meta napada NATO saveza. Autorka analizira način na koji je NATO, koristeći OUN kao instrument, sve više prodirao u sistem evropske bezbjednosti i u sistem mirovnih snaga, u cilju potvrđivanja svoje nove uloge i ispunjavanja geopolitičkih zadataka vodećih zemalja ovog vojnog saveza. Još od 1992, Savjet bezbjednosti je kroz niz rezolucija pružio NATO savezu pravnu podršku i ozakonio odnose između njega i OUN. Iako je angažovanje NATO saveza u bivšoj Jugoslaviji opravdavano potrebom zaštite mirovnih snaga u slučaju napada na njih sa bilo koje strane, NATO snage su isključivo djelovale protiv Srba, uprkos tome što je bilo povoda za dejstvo i protiv druge dvije strane u sukobu. Ruska strana nije ništa preduzela kako bi spriječila udare po srpskim položajima nakon tragedije na pijaci Markale ali je izvršila pritisak na srpsko rukovodstvo da povuče artiljeriju 20 km od Sarajeva, što je bilo praćeno dolaskom ruskih mirotvoraca na ovo područje. Ruska diplomatija je smatrala svojim naročitim uspjehom pritisak koji je vršila na srpsku stranu i povodom drugih pitanja te godine, kao što su srpska ofanziva na Gorazde ili pitanje otvaranja tuzlanskog aerodroma. Suštinski, zvanična Rusija je svojim ćutanjem odobravala agresiju na Srbe od strane NATO saveza. Autorka detaljno prikazuje učesće Rusije u radu Kontakt grupe u kojoj su od početka glavnu riječ vodile SAD, dok je prisustvo predstavnika ostale četiri sile imalo za cilj jedino stvaranje „privida kolegijalnosti“. Ruska diplomatija je u to vrijeme prekinula sve kontakte sa Republikom Srpskom i sav svoj autoritet ulagala u pritiske na Miloševića, ponavljajući lažna obećanja ukoliko se prihvati zapadni diktat da se Srbi odreknu četvrtine svoje teritorije u BiH, na osnovu plana Kontakt grupe. Kozirjev je razgovarao sa Miloševićem u Beogradu nekoliko dana prije zatvaranja granice SRJ prema RS, avgusta 1994. godine. Rukovodstvo RS je bilo sve odlučnije u otporu i, kako ocjenjuje autorka, „teško su podnosili mentorski ton i nadmeno ponašanje Kozirjeva i Ćurkina“. NATO udari po srpskim pozicijama u Republici Srpskoj i Republici Srpskoj Krajini gotovo da su imali otvorenu podršku ruske diplomatije. Drugačije poglede je i dalje izražavao ruski parlament, a u RS je tokom 1994. došlo nekoliko delegacija ruskih parlamentaraca u znak podrške Srbima. Rusija je učestvovala i u pregovorima između

RSK i hrvatske strane, uključujući i plan „Z-4“, ponovo ne pokazujući „izbalansiranost i objektivnost svoje pozicije“. Poglavlje sadrži i pregled djelovanja ruskih mirotvoraca, koji su bili predmet neprijateljstava i provokacija muslimanske i hrvatske strane kao i pokušaja medijske diskreditacije od strane zapadnih sila.

Posljednje, sedmo poglavlje, „1995. Rusija i partnerstvo svjetskih demokratija“ (359–442), daje pregled diplomatske inicijative SAD u rješavanju balkanskih problema i, kao i prethodnih godina, neuvjerljivih nastojanja ruske strane da odigra značajnu ulogu u tom pogledu. Ministar Kozirjev je istrajavao u antisrpskom raspoloženju, nazivajući Radovana Karadžića i Ratka Mladića „tvrdomornim ljudima“. Čak je dozvoljavao sebi da tvrdi kako je kćerka generala Mladića „izvršila samoubistvo zbog toga, što radi njen otac“. Maja 1995, nakon hrvatskog napada na Zapadnu Slavoniju, rusko ministarstvo spoljnih poslova nigdje nije osudilo rukovodstvo Hrvatske a Franjo Tuđman je bio počasni gost u Moskvi 9. maja, na Dan pobjede, i bio nagrađen medaljom Žukova. Tokom 1995, idealni odnosi Jeljcina i Kozirjeva su počeli da se narušavaju usljed suprotnih pogleda na pitanje širenja NATO saveza, što će biti jedan od razloga podnošenja ostavke od strane ministra, septembra te godine. Vrijedna pažnje je i aktivnost ruskog pukovnika Andreja V. Demurenka koji je sproveo samostalnu istragu u slučaju „Markale 2“, predstavivši svjetskim medijima drugačiju verziju događaja od zvanične, koja je krivicu pripisivala srpskoj strani. Međutim, zvanična ruska diplomatija je njegov postupak ispratila potpunim ćutanjem, dajući tako „zeleno svjetlo“ novim NATO udarima po srpskim položajima. Ruska strana je osudila hrvatsku agresiju na RSK i bila je jedina strana čiji su zvaničnici govorili o uništenju srpskog naroda na tom području. Ruski parlament je i dalje odražavao poziciju suprotnu od one koju je sprovodilo ministarstvo spoljnih poslova, otvoreno tražeći smjenu Kozirjeva. Zapadni „partneri“ su bili razdraženi nekim aktivnostima Moskve koje su sadržale kritički ton, prije svega u odnosu na ulogu NATO saveza. Primjer toga je bila izjava ruske vlade, septembra 1995, u kojoj su dejstva NATO saveza okvalifikovana kao „akt genocida nad Srbima u Bosni“. Na kraju, uprkos nastojanjima da odigraju značajniju ulogu u okončanju jugoslovenske krize, ruske diplomate su pristale na sve američke prijedloge u Dejtonu, odigraivši, po riječima Adamišina, samo ulogu statista.

Zaključujući monografiju, autorka je ocijenila da su rusku diplomatiju na Balkanu tokom svih godina krize odlikovali „nedosljednost, nepoštenje, nemar, koji su se graničili sa zločinom“. Ipak, ističe da je prva polovina devedesetih pokazala da u narodu postoji istorijsko sjećanje koje je našlo izraz u dobrovoljačkom pokretu, vraćanju idejama slovenstva i duhovne bliskosti sa Srbima. Iznosi se ocjena da je Rusija trebalo da proglasi Balkan zonom svojih nacionalnih interesa, čime bi se otклонili negativni rezultati djelatnosti međunarodnih organizacija i pojedinih zemalja na tom prostoru. Smatramo da ova naučna monografija Jelene J. Guskove treba da bude putokaz srpskoj naučnoj javnosti ali i onima koji promišljaju spoljnu politiku u vremenu globalnih promjena, u kojima Ruska Federacija igra ključnu ulogu. „Jugoslavenska kriza“ je bilo vrijeme kada se srpski narod borio bez podrške svog jedinog istorijskog saveznika među velikim silama. To je bio osnovni uzrok nepravednog ishoda te krize po srpski narod.

Nikola Ožegović

Ivana Dobrivojević Tomić, *IZMEĐU NEBRIGE I NEZNANJA. ŽENE, SEKSUALNOST I PLANIRANJE PORODICE U JUGOSLAVIJI (1918–1991)*, Beograd, Arhipelag, Institut za savremenu istoriju, 2022, 275.

„Ženskih tema“ u našoj historiografiji ima već duže vreme, ali u njihovim obradama nije bilo mnogo bavljenja drugim dvoma elementima iz podnaslova knjige Ivane Dobrivojević Tomić. Njima su se uglavnom bavili lekari i sociolozi, stvorivši na taj način autorki dosta obilnu izvornu građu koju istoričari do sada nisu mnogo vrednovali. Autorka, koja se pre svega profilisala kao istoričarka društva, temama ove knjige bavi se već nekoliko godina, što je rezultiralo nekolicinom članaka. Sada je plodove svojih istraživanja zaokružila u dobro strukturiranoj monografiji. U okviru nje, podela materijala je hronološko-tematska, a razdoblje Kraljevine Jugoslavije i doba socijalizma predstavljaju dve nejednake hronološke celine. Neujednačenost je uslovljena ne samo različitim dužinom ta dva perioda, nego još više različitim količinom dostupnih izvora. Na ova pitanja, kao i na korišćenu literaturu, autorka se osvrće u Predgovoru (7–14).

Prvo poglavlje (15–68) nosi naslov „Nasleđe Kraljevine Jugoslavije“, i kao i druga, pode-

ljeno je na više tematskih potpoglavlja. U prvom delu se govori o rađanjima i umiranjima, njihovom broju i uslovima pod kojima su se dešavala (broj lekara, zdravstvenih ustanova, (ne)higijena itd.) kao i o položaju žene u celini koji je određivao i način rađanja. Ukazano je na razlike između pojedinih oblasti i krajeva, koje će u ovom ili onom vidu biti primetne do raspada države. U nastavku poglavlja se govori o seksualnosti koja je više-manje bila tabu tema, a gotovo svaka diskusija o tom pitanju je viđena maltene kao pornografija. Uprkos tome, seksualni život se sve više oslobađao nekadašnjih stega, a posledica su bile i sve mnogobrojnije neželjene trudnoće. Time autorka dolazi do verovatno glavne teme svoje knjige, a to je ograničavanje rađanja. Iako je njoj posvećeno puno prostora, već u periodu između dva svet-ska rata pokazalo se da je abortus bio (tačnije: ostao) glavni način prekidanja neželjene trudnoće, a time i planiranja porodice. Analizirani su društveni i ekonomski pritisci koji su podsticali žene na pobačaje i načini kako su oni obavljani – najčešće u domaćoj radinosti. Kao i više decenija kasnije, neprosvećenost i nedostupnost zdravstvenih ustanova i lekara su, zajedno sa nedostatkom novca, bili glavni razlozi takvih pobačaja koji su se često tragično završavali uprkos viševekovnom „iskustvu“ ili baš zbog njega. Vrlo restriktivna zakonska regulativa i kaznena politika tome nisu mogli stati na put, a i konzervativizam velikog dela lekara onemogućavao je da se smanji broj ilegalnih abortusa. Oni trezveniji su ukazivali da država više štiti nerođenu decu nego rođenu, od koje diže ruke prepuštajući ih siromaštvu. Olakšavajuća okolnost za počinioc pobačaja je bila činjenica što su vlasti taj prestup u praksi slabo gonile. Autorka zaključuje da je abortus tako služio kao ventil za siromašne slojeve društva. Velika smrtnost pri ilegalnim pobačajima je podstakla deo lekara da se založe za njegovu legalizaciju, a Dobrivojević Tomić je dosta detaljno prikazala rasprave o tome u stručnim krugovima.

Drugo poglavlje je naslovljeno „Osvajanje slobode ili život u novim okvirima“ (69–108), i okreće se socijalističkom razdoblju. Ukratko su prikazani potezi komunističkih vlasti koji su bili usmereni na izjednačavanje žena u pravima sa muškarcima, ali je odmah ukazano i na ogroman jaz između proklamovanog i zakonskog s jedne i stvarnog s druge strane. Uprkos proklamovanom, žene su teže dolazile do posla, a i tada obično do slabije plaćenog (zbog obič-